

Het gewicht van de eeuwigheid - Søren Kierkegaard

Volgens Kierkegaard is het gewone leven een schipperen tussen tijd en eeuwigheid. Naarmate men evenwel de eeuwigheid in zijn leven van groter gewicht laat zijn, kan men een vastere koers varen, waarbij Socrates en Jezus Christus als bakens kunnen fungeren.

'Het komt erop aan te verstaan wat mijn bestemming is, te zien wat de godheid eigenlijk wil dat *ik* doen zal; het gaat erom een waarheid te vinden die waarheid is *voor mij*, de *idee* te vinden *waarvoor ik wil leven en sterven*.'¹

Een bestemming, een waarheid om op te koersen _ reeds de vroegste aantekeningen van de Deense filosoof, theoloog en schrijver Søren Kierkegaard (1813-1855) cirkelen rond de vraag wat in een eindeloos in gebeurtenissen, indrukken, woorden en gedachten voortstromend leven bestand houdt. Is er zoiets als een eeuwigheid die het leven van tijdgebonden mensen samenhang, pregnantie of, zoals Kierkegaard het graag uitdrukt, eenvoud kan schenken? Het thema van de verhouding tussen tijd en eeuwigheid heeft Kierkegaard ook na zijn eerste filosofische notities niet meer losgelaten. Echter al direct in zijn eerste aantekeningen toont hij er zich ten volle van overtuigd dat de vraag of er iets bestendigs is niet *in abstracto* behandeld kan worden, buiten het concrete leven van de vraagsteller om. De vraag is volgens Kierkegaard namelijk niet metafysisch of filosofisch, maar existentieel van aard. Ze vraagt naar een waarheid die waar is *voor mij*. En daarom moet zij vanuit de existentie worden beantwoord. Beter dan 'is er een eeuwigheid?' kan de vraag daarom als volgt worden geformuleerd: 'hoe serieus nemen wij, neem ik, de eeuwigheid?' Deze wending van objectiverend naar existentieel denken is kenmerkend voor de filosofische stroming van het existentialisme. Kierkegaard wordt wel beschouwd als haar geestelijke vader. Hoe serieus neem ik de eeuwigheid? Hieronder proberen we aan de hand van deze vraag een inleiding te bieden in Kierkegaards denken en leven.

Tijd en Eeuwigheid

In Kierkegaards leven en werk vormt het al dan niet serieus nemen van de eeuwigheid de rode draad. En om maar meteen door te stoten tot Kierkegaards bevindingen in deze kwestie: het is, naar Kierkegaards idee, het christelijk geloof dat de eeuwigheid het meest serieus neemt. Hijzelf acht deze stelling niet bijzonder controversieel en zou het verspilde moeite vinden om haar aan te vechten uit naam van bijvoorbeeld andere religies. Wellicht zou hij zelfs staande hebben willen houden dat ook een onpartijdige godsdienstwetenschap tot deze inschatting van het christendom moet komen. Nee, de angel schuilt volgens hem in een volgend probleem, in de vraag of wat het christendom wil *mogelijk* is, of ermee te leven valt, of het christendom, door te menen dat het vergankelijke leven op de leest van de eeuwigheid geschoeid kan worden, niet gedoemd is een godsdienst van huichelaars te worden, van mensen wier geloofsbelijdenis zwart ziet van de aanhalingstekens en links en rechts ingevoegde mitsen en maren. Het gaat Kierkegaard dus om de vraag *in hoeverre* de eeuwigheid serieus te nemen valt.

Kierkegaard onderscheidt in dit opzicht verschillende levensposities of stadia, die we in de tweede helft van dit artikel van naderbij willen bekijken. Ter voorbereiding daarop schetsen we in het kort de eigen aard van Kierkegaards denken, persoon en oeuvre.

Denker van het gewone leven

Filosofisch kan Kierkegaard het beste worden begrepen in contrast met Hegel. Theologisch kan hij worden geplaatst tegenover de 'moderne' rationalistische en speculatieve theologen van zijn tijd. Het typische van Kierkegaard is echter dat hij in zekere zin uit de filosofie- en theologiegeschiedenis stapt. Hij is niet iemand die het denken weer een stapje verder brengt,

ook niet iemand die, zoals Marx, met de filosofie de wereld wil veranderen. Hij geeft juist de grenzen van het theoretiseren aan en wil het leven aan de filosofen en de theologen ontfutselen om het terug te geven aan de 'menige Mand', de gewone man. Deze bezit niet de luxe dat hij zich door het leven kan slaan, zonder stil te hoeven staan bij het probleem van de existentie: dat het vlietende leven zich aan tijdoverstijgende betekenissen onttrekt. Voor de gewone man, met wie Kierkegaard sympathiseert, is het leven geen gesloten systeem, maar het strijdtoneel van twee verschillende machten: denken en zijn, reflectie en leven. Voor zo iemand is de waarheid geen dogmatisch of wijsgerig vraagstuk, maar een concrete levenstaak. Zij kan niet anders dan door een zelf te nemen besluit worden bepaald en handelend worden verwerkelijkt.

Als denker ziet Kierkegaard het, naar eigen zeggen, als zijn opgave om zijn beschouwelijke en verwetenschappelijkte tijdgenoten weer te bepalen bij het 'gewone leven' tussen tijd en eeuwigheid. Voor die tijdgenoten zijn ook de meeste van zijn boeken geschreven. Ze dienen ertoe de relevantie van de existentie in filosofische en theologische kwesties te laten voelen. Ze hebben een sterk literaire inslag en een zeer diverse structuur. Er komen dagboekfragmenten in voor, preken, verhalen en aforismen. Er wordt fel in gepolemiseerd, er wordt hartstochtelijk in aangeprezen en er is steeds een ironische toon die de lezer laat weten: er staat niet wat er staat. Dit alles, als gezegd, in een poging de filosofie en de theologie open te breken en het traditionele wijsgerige of dogmatische betoog te voorzien van voetnoten uit de existentie.

Socrates en Jezus

Houvast bij zijn poging om het leven buiten het denken bespreekbaar te maken bieden Kierkegaard twee figuren die, naar zijn idee, de aandacht hebben gevestigd op de existentie. De ene is Socrates, de andere is Jezus Christus. Socrates is bij Kierkegaard 'de eenvoudige wijze', de denker die weet heeft van de grenzen van het denken. Socrates weet dat hij niets weet en leeft ook zo. Op die manier staat hij van alle denkers het dichtst bij de existentie. Socrates leert de mensen, dat zij, door zelf na te denken op de hemelsbrede kloof tussen tijd en eeuwigheid, eindigheid en oneindigheid stuiten. In het aangezicht van deze kloof zullen zij 'socratisch' moeten bestaan: ethisch, ironisch en als enkeling, dat wil zeggen: zonder verantwoordelijkheid op anderen af te schuiven.

Wat Socrates zocht maar niet kon vinden, was een visie op het leven die niet alleen zei wat het leven niet was, maar ook wat het wel was. Deze visie werd in Kierkegaards ogen belichaamd door Jezus Christus, want Jezus belichaamde, naar het christendom leert, als enkele mens tegelijk het eeuwige, het betekenisvolle, waarvan Socrates slechts kon zeggen dat het zich tot ons toevallige, veelvormige leven verhoudt als olie tot water. Jezus kan de kloof tussen eeuwigheid en tijd overbruggen omdat Hij geen theorie verkondigt, maar zelf de concrete mens is in wie God op aarde kwam. Jezus is in persoon iets wat in theorie helemaal niet kan: de verbinding van het eeuwige, het betekenisvolle, met het tijdelijke, betekenisloze, van het ene met het vele, van het oneindige met het eindige enzovoort. Jezus is, kortom, de paradox. Als God-mens neemt hij het leven van de gewone man op zich en maakt het volkomen.

Levensstadia

Jezus en Socrates zijn dus de hoeders van de existentie. Zij hebben met name die mensen iets te zeggen die in hun leven nog niet aan het bestaan zijn toegekomen. Kierkegaard onderscheidt, globaal gesproken, drie manieren waarop mensen in het leven staan. Hij noemt deze manieren 'stadia op de levensweg'. De mensen die niet bestaan, daargelaten of ze het niet willen of dat ze *onbewust* de mogelijkheid van de existentie hebben genegeerd, bevinden zich, aldus Kierkegaard, in het esthetische stadium. Hun leven is ofwel geheel aan tijdelijke beslommeringen gewijd ofwel een leven dat zich in de ijle verten van de filosofische

speculatie of de dichterlijke fantasie afspeelt. Zij staan in het leven als onmondige kinderen, want ze zijn er niet als subject in betrokken. Jezus en Socrates tonen de leegheid en onvolmaaktheid aan van het esthetische leven. Tegelijk stimuleren ze door hun voorbeeld ook tot grotere ernst. Ze representeren verdiepingen in het menselijke leven die iemand die uitsluitend gericht is op onnadenkend leven of op levenloos denken mist.

Socrates, bijvoorbeeld, maakt opmerkzaam op het ethische stadium op de levensweg. Door filosofische vragen te stellen brengt hij aan het licht dat we leven met schijnzekerheden en dat er in feite een kwalitatief verschil bestaat tussen leven en denken, eeuwige ideeënwereld en vergankelijke realiteit. Socrates' illusieloze denken maakt de mens onzeker. Hij onthult de diepe angst die er in ieder leven omgaat. De angst van de mens voor zijn vrijheid. Deze angst zegt: het leven ligt niet voor je klaar, je moet een keuze maken. En dan, dit kiezen lost de problemen niet automatisch op, want de keuze die je zou moeten maken is de keuze voor het eeuwige. Zo'n keuze is vanuit je door eindigheid en tijdelijkheid beperkte blik een hachelijke zaak. Kiezen is, op socratisch niveau, onontkoombaar schuldig worden. In schuld en berouw bereikt het ethische stadium zijn grootste intensiteit.

Alleen als men een idee zou hebben van vergeving en van de mogelijkheid om werkelijk het goede, het eeuwige te kiezen, zou een vervuld leven misschien tot de mogelijkheden behoren, maar over dit 'misschien' denkt een volgeling van Socrates niet na. Dat kan alleen in iemands hoofd opkomen die de mogelijkheid kent van het geloof. Iemand die weet heeft van de paradox dat het eeuwige in de tijd is gekomen. Wanneer die iemand aan dit evangelie geloof zou hechten, dan zou hij menen dat ook hij aan die paradox deel kon krijgen en inderdaad vergeving ontvangen. Dit geloof is een derde verdieping in het bestaan: het religieuze stadium. Dit stadium is onlosmakelijk met de figuur van Christus verbonden.

Biografie

Zoals gezegd wilde Kierkegaard de filosofie en de theologie niet verder helpen; hij wilde hun grenzen aangeven. Gesouffleerd door Socrates en Jezus wijst hij op het probleem van de existentie, dat wat aan gene zijde van het denken is. Persoonlijk was hij op een andere manier met de ongrijpbaarheid van het leven in aanraking gekomen. Niet via Socrates en Christus, maar op een, met een typisch Kierkegaard-woord, demonische manier.

Zoals de latere existentiële filosofen op het spoor van de existentie werden gezet door de Eerste Wereldoorlog, had Kierkegaard een eigen wereldoorlog achter de rug toen hij in de jaren '30 en '40 van de negentiende eeuw met schrijven begon. Beschrijvingen van Kierkegaards leven geven maar zelden een geloofwaardige indruk van deze 'wereldoorlog'. Men slaagt er niet in het gewicht te peilen van de ogenschijnlijk weinig opzienbarende gebeurtenissen die voor Kierkegaard aanleiding waren uiterst zwaar aan het leven te tillen. Vast staat dat Kierkegaard reeds vanaf zeer jonge leeftijd door opvoeding en aanleg van leeftijdgenoten en in zijn dagen gangbare levensopvattingen werd vervreemd _ een situatie die hij aanduidde met woorden als zwaarmoedigheid, geslotenheid en vertwijfeling. Zijn bestaan leek zich naast de bestaande kaders van loopbaan, huwelijk, gezinsleven en sociale positie te moeten voltrekken en onderkennend dat zijn leven zich in geen gangbaar totaal liet inpassen, ontdekte hij dat hij moest bestaan. Maar dit bestaan was noodgedwongen en hief zijn problemen allesbehalve op. Het gaat erom, concludeert hij, een idee te vinden, een vorm van eeuwigheid, die zich tot het tijdelijke verhoudt, zonder aan de eigen aard van het tijdelijke afbreuk te doen. Weet men zijn existentie op deze idee te betrekken, dan verandert de vertwijfeling in hoop. Het waren de gestalten van Socrates en Jezus die Kierkegaard met zo'n reddende idee in aanraking brachten. Tot hen wendde hij zich om uit de wereldoorlog te worden bevrijd waarin hij door zijn opvoeding en aanleg betrokken was geraakt.

Indirecte mededeling

Zoals de 'gewone man' zich niet de luxe kan permitteren om over zijn leven te filosoferen of theologiseren, zo kon Kierkegaard zich niet de weelde veroorloven om autobiografie te bedrijven, om beschouwelijk en constaterend te schrijven over zijn leven. Met behulp van Socrates en Christus wilde hij juist zijn autobiografie weer openen en zoeken naar mogelijkheden om hoopvol te kunnen bestaan. Daarom ontwerpt hij mogelijke levensvisies, die allemaal gericht zijn op een uiteindelijk vrij en verlost leven. Ook zijn lezers wil Kierkegaard niet meer dan opmerkzaam maken op het bestaan en het christelijk geloof als invulling daarvan. Hij wil in geen geval 'met autoriteit' spreken. De lezer moet zelf beslissen. Daarom maakt Kierkegaard in zijn geschriften gebruik van, zoals hij dat noemt, 'de indirecte mededeling'. Het veelvuldig gebruik van pseudoniemen dient het indirect mededelen. De pseudonieme auteurs laten het bestaan van vele kanten zien, ook van kanten die eerder afschuw dan bewondering wekken. Alleen zijn talrijke religieuze toespraken geeft Kierkegaard onder eigen naam uit, ongetwijfeld om te laten zien waar hij zelf stond, ofschoon hij ook hier allerlei voorbehouden inbouwt die de lezer voor al te directe identificatie met de auteur willen behoeden.

Tijd en eeuwigheid - nogmaals

Met het voorgaande in gedachten keren wij nu terug naar de verhouding tussen tijd en eeuwigheid. We stelden dat het in Kierkegaards werk gaat om het serieus nemen van de eeuwigheid. Serieus nemen betekent voor Kierkegaard existentieel relevant laten zijn, van gewicht laten zijn. Het serieus nemen van de eeuwigheid is dus: de eeuwigheid laten drukken op het eigen leven. Kierkegaard beseft goed de voordelen en de nadelen van het serieus nemen van de eeuwigheid. Hoe serieuzer men de eeuwigheid neemt, des te duidelijker het wordt dat zij kwalitatief van de tijdelijkheid is onderscheiden. Wil men de eeuwigheid laten meetellen, dan kost dit een eindig en beperkt mens grote inspanningen, om niet te zeggen offers. Het is echter de vraag of men er beter aan doet de eeuwigheid slechts tot op zekere hoogte te laten gelden. Het eeuwige dient zich nu één keer aan, ook als ze zich meldt als een gemis aan eeuwigheid. In beide gevallen veroorzaakt de eeuwigheid onrust.

Esthetisch

Esthetisch levende mensen, denkers en theologen voorop, onderdrukken die onrust. Voor hen is het eeuwige niet zo problematisch. Sommigen van hen zien geen onderscheid tussen tijd en eeuwigheid. Het eeuwige is in hun ogen een oneindig lange tijd, waardoor het, zegt Kierkegaard, een 'oneindig inhoudsloos nu' wordt, 'een parodie op de eeuwigheid'. Hegeliaanse denkers valt, aldus Kierkegaard, hetzelfde verwijt te maken, ofschoon zij met de mond een onderscheid tussen tijd en eeuwigheid belijden. Hun opvatting van de rede spiegelt hun namelijk voor dat zij met behulp van het eeuwige, dat als het onvergankelijke, wezenlijke en ideële hun denksystemen fundeert, het tijdelijke genoegzaam kunnen kennen. Achttiende eeuwse filosofen als Lessing en Kant meenden al dat het denken op dit punt een bescheidener toon aan moet slaan, maar Kierkegaard radicaliseert dit inzicht nog, geprikkeld als hij is door het in zijn tijd modieuze hegelianisme, dat het tijdelijke beschouwde als een aspect van het eeuwige en in die hoedanigheid als een volwaardig speelveld voor het denken. Die hegelianen leven volgens Kierkegaard boven hun stand en in de fantasie.

Ethisch

In verschillende boeken voert hij vertwijfelde estheten ten tonele, die Hegel van voor naar achter kennen en toch geen levenskracht kunnen ontlenuen aan de overdenking van wat hun als het eeuwige wordt voorgehouden: hun lot, hun idee van hun verleden, de theorie die hun leven verklaart. Deze vertwijfelde estheten hebben, zegt Kierkegaard ergens, mogelijkheid nodig, dat wil zeggen: een eeuwigheid die niet geconstrueerd is uit kennis van het verleden of op grond van uitwendige waarneming, maar een die de mogelijkheid van verandering insluit, geen theorie, met andere woorden, maar een ethisch ideaal. En een ethisch ideaal ken-

merkt zich daardoor dat het een absoluut beroep doet op het handelen. Het geeft de mens in absolute zin iets te doen. Eeuwigheid is hier geen constatering. Zo'n eeuwigheid is een abstract afgeleide van het tijdelijke en eindige en derhalve immanent. Eeuwigheid komt pas in het ethische domein tot zichzelf, als ze niet langer inhoudelijk is bepaald, maar pure, absolute opgave of plicht, zoals Kierkegaard met Kant kan zeggen. Het eeuwige is dan niet langer gebonden aan de eindigheid maar transcendent geworden. 'Je kunt het eeuwige niet nemen, maar het je alleen toe-eigenen, en in verhouding tot God is die toe-eigening gehoorzaamheid.'² Hierdoor heeft het, opmerkelijk genoeg, volgens Kierkegaard aan betekenis gewonnen. Het bestaat niet langer in gedachten, maar in besluiten waarin men zich 'eeuwig' aan iets verbindt. Nu kan het eeuwige werkelijk een existentiële factor worden. Het kan concreet betekenis krijgen, het kan serieus worden genomen. In zijn onder pseudoniem verschenen boek *Het Begrip Angst* zegt Kierkegaard: 'Wie het eeuwige niet correct heeft begrepen, dat wil zeggen: het concreet heeft begrepen, ontbreekt het aan innerlijkheid en ernst'.³

Historisch gezien is het Socrates die deze ijle, maar ethisch zo belangrijke gestalte van het eeuwige heeft ontdekt. Tegelijk geeft hij ook de grenzen aan van het ethische stadium en figureert hij in sommige van Kierkegaards boeken al in de voorfase van het religieuze stadium ('Religiositeit A'). Ironisch denkend komt hij tot de conclusie dat het eeuwige niet minder is dan die wezenlijke wereld waartegen de onze als een schimmenspel wegvalt. In het voetspoor van Socrates gaat het ethische leven in de richting van een verhouding van lijden tot de buitenwereld, een verhouding van innerlijke resignatie, van een zeker schuld bewustzijn _ dat echter sterk verwant is aan een tragisch bewustzijn _ en van contemplatie van het eeuwige. Bij Socrates krijgt het eeuwige de gestalte van een onveranderlijke ideeënwereld die in tegenstelling staat tot de voortdurend veranderende zintuiglijke wereld en het stromen van de tijd. Toch, meent Kierkegaard, is deze voorstelling van de eeuwigheid nog een erg abstracte 'waarin tijd noch eeuwigheid tot zijn ware recht komt'.

Religieus

Een nieuwe visie op de eeuwigheid duikt op in het Oude Testament, waar het eeuwige optreedt als een persoonachtige, transcendente macht die de tijd van een nieuwe betekenis voorziet. Met het jodendom zijn wij in het religieuze stadium aangeland. Voor het jodendom is God *de* eeuwige. Deze God laat zich kennen als schepper en wetgever en verhoudt zich, zonder aan transcendentie te verliezen, op een positieve manier tot de tijdelijkheid. Anders dan bij Socrates, die het als de ethische taak van de mens zag zich uit het eindige leven de eeuwigheid binnen te herinneren, hebben in het jodendom de aarde, de geschiedenis en de toekomst echt betekenis. Men dient de wet te houden om in het beloofde land te kunnen wonen. Dit verzwaart de ethische verplichting, maakt ongehoorzaamheid risicovoller, maar maakt ook dat mensen om gaan zien naar afgoden die makkelijker tevreden te stellen zijn. Hier vindt het begrip zonde zijn oorsprong, dat door Kierkegaard wordt omschreven als schuldig zijn met het bewustzijn van God. Nog steeds is in het jodendom echter het schuldgevoel niet totaal, waardoor men hoop blijft houden op dit leven.

Voor de christen is die hoop onnodig. Hij gelooft dat God, door in het absolute ogenblik, het moment van 'de volheid des tijds'⁴, in Christus op aarde te komen, tijd en eeuwigheid met elkaar heeft verzoend en het aardse leven heeft vernieuwd. Deze gebeurtenis, dat God in het vlees komt, maakt aan de geschiedenis van menselijk falen ten opzichte van de ethische verplichting een einde. Christus is een mens en vervult de wet. Daarmee maakt hij het voor mensen mogelijk om met God verzoend te worden. Hij is God en als God biedt Hij de mens vergeving voor alle verleden zonde. Maar in dat alles blijft Christus iets feitelijk onbestaanbaars, de paradox, en in zijn paradoxaliteit heeft Hij iets ongenaakbaars. Op Hem loopt het verstand stuk, maar ook ieders eigendunk, want het eeuwige blijkt buiten ons te zijn en niet in ons, en dat niet alleen: het is ook enkel in Christus gegeven. Op eigen kracht

kunnen wij er niet bij. Hoop op dit leven blijkt ijdel te zijn, het is hopen op de eeuwigheid van Christus of niets.

Volgens Kierkegaard zijn er twee reacties mogelijk op de boodschap van de incarnatie, het evangelie. De meest waarschijnlijke is de ergernis. De meest onwaarschijnlijke is geloof, want in dit geloof neemt men, in Kierkegaards perceptie, de eeuwigheid het meest serieus. Men geeft namelijk alle zelfrechtvaardiging op, men laat zijn verstand kruisigen en men vertrouwt erop door genade aan Jezus' verzoening van eeuwigheid en tijdelijkheid deel te krijgen. Voor Kierkegaard heeft dit geloof de vorm van zelfopoffering, van een gekozen lijden, een vrijwillig alles opgeven. Kierkegaard noemt de beslissing daartoe 'een eeuwigheidsbesluit in de tijd'. Een dergelijk besluit karakteriseert hij als 'de meest intensieve intensiteit, de meest intensieve sprong'⁵. Pas in deze sprong kan de mens de taak volbrengen die hij in de tijd volbrengen moet en die Kierkegaard omschrijft als 'het tevredenstellen van de eeuwigheid'. 'Dat was', zegt hij, 'de taak waarmee de mens [oorspronkelijk] in de wereld werd gezonden en later werd deze order hem in het christendom onvoorwaardelijk ingescherpt.'⁶

Achteraf

Men kan zich afvragen wat het aantrekkelijk maakt om zich met Kierkegaard bezig te houden. Natuurlijk is Kierkegaard een diepzinnig auteur en is zijn oeuvre een intrigerend geheel van literair en filosofisch vernuft. De aantrekkingskracht van zijn denken schijnt echter toch allereerst te bestaan in wat ik zijn moedgevende strengheid zou willen noemen. Kierkegaard trekt aan omdat hij tegelijk zeer sceptisch is over de mens en zeer hoopvol. De mens tussen twee vuren, tijdelijkheid en eeuwigheid, daarover schrijft hij en hij slaagt erin beide elementen in hun onderlinge relatie tot het einde toe te doordenken, zonder voortijdig te capituleren en te kiezen voor een filosofie waarin vertwijfeling en berusting (bij voorkeur onder andere namen) de dienst uitmaken. Daarin is hij dus een gelovige filosoof, althans een filosoof die hoopt op geloof, want verder kan de filosofie niet komen. Dit schenkt zijn filosofie echter iets vitaals, iets strengs en iets bemoedigends tegelijkertijd. De existentie is open en dat betekent dat er weliswaar peilloze vertwijfeling kan bestaan, maar ook geloof, waardoor de vertwijfelde kan worden bevrijd. De weg naar de eeuwigheid ligt nog altijd open. Al het matte gepraat, dat we nu in een tijd leven dat God dood is en alle geheimen zijn onthuld, heeft hoogstens voor een enkeling existentiële betekenis en dat nog niet eens definitief. In de mond van de meesten echter is het laf en leeg geklets, voortkomend uit angst voor de eeuwigheid. Kierkegaard laat zijn lezers alleen met het besef dat 'de helft ons nog niet is aangezegd', dat er een taak voor ons is weggelegd, en dan geen moralistisch karweitje, maar een levenstaak. Ik ken niet veel schrijvers die hun lezers zo fundamentele dingen te zeggen hebben.

Literatuurlijst

Verzamelde werken:

Kierkegaard, S.A. (1901-1906) *Samlede Værker*, ed. Drachman, Heiberg en Lange, Kopenhagen: Gyldendal.

Kierkegaard, S.A. (1909-1948) *Papirer*, ed. Heiberg, Kuhr, Torsting, Kopenhagen: Gyldendal.

Vertaling verzamelde werken:

Kierkegaard, S.A. (1978-2000) *Kierkegaard's Writings*, ed. Hong en Hong, Princeton: Princeton University Press.

Kierkegaard, S.A. (1967-1978) *Journals and Papers*, ed. Hong en Hong, Bloomington.

Nederlandse vertalingen van de belangrijkste werken:

Kierkegaard, S.A. (2000) *Of/Of: Een levensfragment*, Amsterdam: Boom.

Kierkegaard, S.A. (1995) *Wijsgerige Kruimels en Het Begrip Angst*, Baarn: Ambo.

Kierkegaard, S.A. (1995) *Over het begrip ironie*, Amsterdam/Meppel: Boom.
Kierkegaard, S.A. (1987) *Stadia op de levensweg*, Amsterdam: Meulenhoff.
Kierkegaard, S.A. (1983) *Vrees en Beven*, Baarn: Ten Have.
Kierkegaard, S.A. (1993) *Daden van liefde*, Leuven/Apeldoorn: Garant.
Kierkegaard, S.A. (1963) *Over de vertwijfeling: de ziekte tot de dood*, Utrecht: Spectrum.

Biografieën:

Hannay, A. (2001) *Kierkegaard: A Biography*, Cambridge: Routledge.
Hohlenberg, J. (1949) *Søren Kierkegaard*, Utrecht: Bijleveld.

Algemene inleiding

Gardiner, P. (1988) *Kierkegaard*, Oxford: Oxford University Press. (ook in het Nederlands vertaald)

Verder lezen:

Doedens, U.G.M. (1999) *Het eenvoudige leven volgens Søren Kierkegaard*, Baarn: Ten Have.
Vos, P.H. (2002) *De troost van het ogenblik: Kierkegaard over God en het lijden*, Baarn: Ten Have.

Noten :

1. Papirer I A 75 (1835)
2. Samlede Værker VIII,400
3. Samlede Værker IV,417
4. Zie Galaten 4,4
5. Papirer XI¹ A 261
6. Papirer XI¹ A 435

Personalialia:

Dr. Udo Doedens (ugmdoedens@freeler.nl; Koninginneweg 6, 3284 KJ Zuid-Beijerland) is theoloog en promoveerde in 1999 op het proefschrift *Het eenvoudige leven volgens Søren Kierkegaard*. In 2005 publiceerde hij *In het teken van tegenspraak. Steekhoudende gedachten van Søren Kierkegaard*. Momenteel werkt hij als predikant in Zuid-Beijerland.